

QUID ATHENAE HIEROSOLYMIS...
KLASIČNO OBRAZOVANJE I »KRŠĆANSKA REPUBLIKA«

Dino Milinović

UDK:930.95(37/38):27

Izvorni znanstveni rad

Dino Milinović

Odsjek za povijest umjetnosti

Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu

Prilog se bavi obrazovanjem u razdoblju kasne antike i odnosom klasične kulture i kršćanskog pogleda na svijet. U suprotnosti s brojnim tumačenjima koja naglašavaju jaz i nekompatibilnost između tih dviju tradicija, ukazuje se na fenomen »kulturalne osmoze« i nastavak helenističko-rimske civilizacije u kršćanskoj antici.

I.

Odazivajući se na poziv za sudjelovanje u zborniku posvećenom akademiku Nenadu Cambiju, želim na trenutak istupiti iz okvira klasične arheologije i povijesti umjetnosti i osvrnuti se na sadržaj i institucije obrazovanja u trenutku kada kršćanstvo postaje dominantna religija u Rimskome Carstvu. Povod su za takav odabir dobro poznati interesi akademika Cambija na području antičke povijesti i umjetnosti, ali i briga za očuvanje klasične književne baštine kroz *Marulianum*. Istovremeno, aktualni trenutak hrvatskoga (i europskoga) školstva, inzistiranje na informatizaciji i predmetima iz STEM-područja kao temeljima obrazovanja za budućnost, izazivaju bojazan da će humanistički predmeti izgubiti na važnosti i biti prepušteni nepredvidljivosti »tržišnog natjecanja«. Na to upućuje i izostanak razgovora o civilizacijskim vrijednostima na kojima počiva, odnosno, kojima teži naš obrazovni sustav.

U takvim okolnostima, skloni vjerovati da je vrijedno ponavljati staru poslovicu koja kaže da je »povijest učiteljica života«, nije naodmet prisjetiti se iskustva velike transformacije klasičnoga svijeta u vrijeme kasnoga Rimskoga Carstva. Ta je »revolucija«, kako ju je nazvao engleski povjesničar Edward Gibbon u 18. stoljeću, pred ljude postavila jednako ozbiljne dileme glede obrazovanja, u prvom redu po pitanju odnosa kršćanstva prema naslijeđu helenističko-rimske civilizacije. Za Mommsena, to je poglavito »sukob između stare obrazovne kulture i nove vjere«, pri čemu se pogani u napadima na kršćane često koriste argumentom da

su »Biblija i drugi kršćanski spisi općenito loša literatura«.¹ Kršćanske elite dugo nisu imale jedinstveni odgovor na to pitanje. Početkom 3. stoljeća Tertulijan je grmio protiv usvajanja »poganskoga« znanja i tvrdio da je za kršćanina najvažnije ne poznavati ništa što bi bilo protivno zakonu vjere: »Što je zajedničko jednomu filozofu i jednomu kršćaninu, učeniku Helade i učeniku Neba... graditelju i rušitelju... kradljivcu istine i njezinom čuvaru?«.² Nisam siguran da danas možemo zamisliti kako je teško bilo kršćanima, odgojenima u Kristovoj vjeri, za koju su ne jednom protili krv, prihvatiti mitološke priče, pune preljuba i svakojakih »božanskih« spletki, koje su činile repertoar velikih pjesnika i predstavljale srž klasične kulture i obrazovanja (*paideia*) u Ateni i Rimu. Pa ipak, od početnog neprijateljstva, kršćanstvo je postupno sraslo s klasičnom kulturom do te mjere da sv. Jeronim početkom 5. stoljeća govori o Rimu kao o »najsajnijoj luči svijeta«, premda gotovo istovremeno kršćanski pjesnik Prudencije sa zazorom opisuje grad veličanstvenih hramova, oltare, svećenike i životinjske žrtve, koji pokazuju da poganski dekor nije nestao preko noći.³ Galski aristokrat i biskup Sidonije Apolinar, nekoliko desetljeća poslije, hvali prijatelja koji u svojoj biblioteci ima kako kršćanske, tako i klasične autore.⁴ U idućem stoljeću, Boecije u zatvoru piše *Utjehu filozofije* – knjigu koja će »pružiti okrepu bezbrojnim pojedincima sve do naših dana«.⁵

Preuzimanje velikog dijela klasičnog obrazovanja u kršćanskoj antici stvorilo je plodno tlo za kršćansku Europu i humanistički procvat u vrijeme renesanse.⁶ Danas, u vrijeme velikih promjena u društvu, koje prije svega moramo pripisati brzom tehnološkom razvoju, s pravom se postavlja pitanje može li uopće biti prepoznatljive europske civilizacije bez temelja na kojima su stoljećima odgajane generacije i generacije Europljana. Nedavna akcija skupine francuskih intelektualaca koji zagovaraju obnovu kršćanskih korijena samo je jedan u nizu poziva na ponovno promišljanje ciljeva koje smo kao društvo spremni slijediti i, po potrebi, braniti. Isto vrijedi i za klasične korijene naše kulture. Korifeji novoga doba, uvjereni da čine dobro djelo, zagovaraju više informatike, a manje »zastarjelog« Homera. Marko Marulić, naš najveći humanist, u svoje vrijeme poznat diljem Europe, kolateralna je žrtva takve budućnosti.

*

Moderna historiografija dugo je bila pod utjecajem Edwarda Gibbona i njegova suda o propasti Rimskoga Carstva, za koju odgovornost ponajprije snose barbari i kršćani (*the triumph of barbarism and religion*).⁷ Njegov nas stav može

¹ Th. Mommsen, *History of Rome under the Emperors*, London – New York 1996., 430.

² *Tert. Apol.* 46.

³ *Prud. C. Symm.* I, 215-237.

⁴ *Sid. Apoll. Ep.* II, 9, 4.

⁵ E. R. Curtius, *Evropska književnost i latinsko srednjovjekovlje*, Zagreb 1971., 29.

⁶ Ovdje valja podsjetiti na izvanredno vrijednu, a pomalo zaboravljenu knjigu Charlesa Norrisa Cochranea, *Christianity and Classical Culture*, New York 1957.

⁷ E. Gibbon, *The History of the Decline and Fall of the Roman Empire*, enciklopedijsko djelo čiji je prvi svezak tiskan u Londonu 1776. godine (reference u zagradama prema izdanju J. B. Bury, London 1896.-1890.).

podsjetiti na poganske autore, primjerice neoplatoničara Celza u 2. stoljeću, koji kršćanstvo predstavljaju kao »barbarsku mudrost«, »praznovjerje«, »ateizam« ili kao samo jedan od brojnih kultova koji su u vrijeme Carstva pristigli s Istoka, dio istog onog »mulja« koji je sirijska rijeka Oront naplavila sve do Tibera, kako u jednoj satiri kaže Juvenal.⁸ Kao i Juvenal, Gibbon je kršćanstvo vidio u suprotnosti sa svime što je iznjedrila klasična, helenističko-rimska civilizacija; predano i detaljno, poput mrtvozornika, popisivao je simptome koji su doveli do njezine konačne smrti. Među rijetkim prednostima mlade vjere, navodi osjećaj za društvenu pravdu, barem na počecima, te jednostavnost i pristupačnost nauka, pri čemu daje naslutiti da joj je to ujedno i mjera intelektualnih dometa. Iste osobine kršćanstvu u drugoj polovici 4. stoljeća pripisuje Amijan Marcelin, koji se u svome djelu neobično rijetko osvrće na u njegovo doba već raširenu, uskoro i dominantnu religiju, ali zato hvali cara Valentinja I. zbog tolerantne religijske politike.⁹ Čitajući njegovu povijest, može nam se učiniti da kršćanstvo i nije prisutno u javnom životu, što je indikativno i u svjetlu onoga što namjeravamo reći o sadržaju obrazovanja u razdoblju kasnoga Carstva.¹⁰

Pomislili bismo da se (duhovno i intelektualno) propadanje svake bogate i plodne civilizacije najlakše prepoznaje kroz krizu religije i obrazovanja. Jérôme Carcopino doista kaže da je nekvalitetno obrazovanje jedan od uzroka konačne propasti Carstva, prebacujući mu neinventivnost i neprilagodljivost novim okolnostima.¹¹ Ne ulazeći u točnost njegove prosudbe, valja istaknuti pomalo paradoksalnu činjenicu da Carstvo tek tijekom 4. stoljeća dobiva organizirano obrazovanje na nacionalnoj razini.¹² Ono što su dugo vremena bile municipalne, gradske škole (*schola publica* / *schola municipalis*), ili privatni tečajevi putujućih filozofa sofista, prvi put tijekom ovoga stoljeća zadobiva okvire sustavne državne politike na području obrazovanja. Julijan Apostat (361. – 363.) prvi nalaže da nitko ne može predavati na velikim školama bez provjere gradskoga vijeća i carskog odobrenja te određuje fiksnu naknadu za profesore, kojima ujedno zabranjuje držati privatne poduke drugdje. Njegova je motivacija jasna: udaljiti kršćane iz obrazovnog procesa. Zašto bi predavali stvari u koje sami ne vjeruju, poručuje Julijan, posljednji poganin na čelu Carstva.¹³ Ali, briga za obrazovne institucije i svojevrsnu standardizaciju školskog programa nadživjet će njegovu kratkotrajnu

⁸ *Juv.* III, 62.

⁹ *Amm. Marc.* XXX, 9, 5. Nije isključeno da je Amijan rekao nešto više o kršćanstvu u prvih trinaest (izgubljenih) knjiga svoje povijesti.

¹⁰ Isti fenomen »okretanja glave u drugome smjeru« prisutan je i drugdje u kasnijoj rimskoj historiografiji. Tako će neki komentatori opisati Prokopija, bizantskog povjesničara iz 6. stoljeća, kao »skeptika i fatalista, koji promatra kršćanstvo izvana«; vidi G. Downey, »Paganism and Christianity in Procopius«, *Church History*, 18/2 (1949.), 89-102.

¹¹ »Popular schools in Rome a failure«; J. Carcopino, *Daily Life in Ancient Rome*, London 1956., 121-122.

¹² Vidi H.-I. Marrou, *Histoire de l'éducation dans l'Antiquité. Le monde romain*, Paris 1948., 107 i dalje.

¹³ To mu je donijelo žestoke osude kršćanskih pisaca, ali i njemu sklonog Amijana Marcelina (*Amm. Marc.* XXII, 10, 7; XXV, 4, 20); vidi G. Bowersock, *Julian the Apostate*, London 1978., 83-84.

vladavinu. Valentinijan I. (364. – 375.) uspostavlja razvijeni sustav državne poduke: u svakom većem gradu, lokalne vlasti dobivaju zadatak zaposliti gramatičare i retoričare (za latinski i grčki) i dati im odgovarajuću redovitu plaću iz gradske blagajne.¹⁴ Državna skrb za obrazovanje doseže vrhunac za cara Teodozija II., s osnutkom sveučilišta u Konstantinopolu 27. veljače 425. godine. Za Mommse- na, to je institucija koja je, više od bilo koje druge iz vremena antike, stigla sve do nas u kontinuiranom, neprekinutom obliku.¹⁵ Filozofi i ljudi od kulture, kako kršćani, tako i pogani, nikada ranije nisu zauzimali tako visoke državne dužnosti u Carstvu: Auzonije (o. 310. – o. 395.), galski aristokrat, pjesnik i političar, bit će konzul, prefekt i najvažniji čovjek na zapadnome carskome dvoru u Trieru i Milanu; na dvoru u Konstantinopolu sličnu će važnost imati retoričar Temistije. Boecije (o. 480. – 524.), »posljednji Rimljanin staroga kova«, neko će vrijeme biti jedan od najmoćnijih ljudi u Teodorikovu ostrogotskom kraljevstvu. Čak i pojedinci skromnijeg podrijetla mogu se popeti jednako visoko: povjesničar Aurelije Viktor, rimski poznanik Amijana Marcelina, za sebe kaže da je sa sela, da mu je otac bio nepismen i siromašan, ali da je zahvaljujući dobrom obrazovanju (*studiis tantis*) za sebe osigurao »dostojanstven život«.¹⁶ S vremenom je napredovao u administraciji, postao guverner provincije i naposljetku *praefectus Vrbi* u Rimu, što je jedan od najvažnijih položaja u to doba. Nabranje sličnih primjera natjeralo bi nas na pomisao da je upravo u kasnome Rimskom Carstvu ostvaren Platonov ideal države kojom upravljaju filozofi.

Dakako, državna potpora i kontrola nad vodećim školama, posebno onima u Rimu, Ateni i Konstantinopolu (ali, imaju ih i drugi veći gradovi u Carstvu, od kojih su neke vrlo prestižne, poput one u Autunu u Galiji) nisu bile lišene pragmatičnih interesa. Osim tradicionalnog prestiža i želje za slavom (*cognitionis et scientiae cupiditas*), one imaju za cilj osigurati najbolje moguće regrute za državni aparat. Kasno je Carstvo birokratizirana monarhija, slična drevnim orijentalnim carstvima, kojom uistinu upravljaju pisari i pravnici – *un gouvernement de scribes* (Marrou), odnosno, a *society of lawyers* (Cochrane). Pokazuje to i učestalost motiva pisara (*notarius*), kojega ranije gotovo da i nismo vidjeli u rimskoj umjetnosti, a sada se vraća na velika vrata, podsjećajući na važnost koju je nekoć imao u egipatskoj umjetnosti. Njegova se važnost potvrđuje i na primjeru pjesnika Klaudijana, koji je jedno od posljednjih velikih imena antičke poezije: jedan pronađeni natpis kaže da je na dvoru cara Honorija obnašao dužnost tribuna i notara (*tribunus et notarius*), za koju je bio dobro plaćen.¹⁷ Potražnja za školovanim kadrom uzrok je ljute konkurencije među pojedinim školama i profesorima koji se ne libe koristiti sitnim prevarama i lukavstvima, pa čak i silom. Eunapije u *Životima sofista* pripovijeda kako je neki brodar noću doplovio u Atenu s brojnim učenicima iz Male Azije i sve ih istovarivao ravno ispred kuće jednog takvog profesora, dakako, za dobru proviziju.¹⁸ U takvome svijetu, ško-

¹⁴ Ch. N. Cochrane, *op. cit.* (6), 309.

¹⁵ Th. Mommsen, *op. cit.* (1), 405.

¹⁶ *Aurel. Vict. Lib. de Caes.* 20, 5.

¹⁷ Th. Mommsen, *op. cit.* (1), 402.

¹⁸ *Eunap. Vit. Soph.* 485 (Život sofista Proherezije).

Konzularni diptih, bjelokost, o. 380. (prema: F. Gerke, *Kasna antika i rano hrišćanstvo*)

la je ne samo zaštitnica tradicije, već i inkubator nove elite koja treba osigurati svakodnevno funkcioniranje Carstva. To je tim potrebnije s obzirom na kontinuiranu eroziju važnosti senatske aristokracije; ona gubi na političkoj moći i sve se više zatvara unutar zidova svojih gradskih palača ili se povlači na ladanjska imanja gdje uživa u bogatstvu i dokolici, ne mareći za besmrtnost (slavu) koju donosi služba državi.¹⁹ Slično je i s naslijeđem polisa; gradovi, posebno oni na helenističkom istoku, u ranijem su Carstvu imali odlučujući utjecaj nad lokalnom politikom. Sada, međutim, država sve više intervenira u njihove nadležnosti, ne samo zbog autokratske prirode vlasti u kasnome Carstvu, već prije svega zato što

¹⁹ *Aurel. Vict. Lib. de Caes.* 37.

moćni pojedinci napuštaju gradove, nastojeći izbjeći teške financijske obaveze koje im nameće sudjelovanje u gradskoj vlasti.²⁰

Kako izgleda nastavni program u to vrijeme? Književnost i klasični autori na posebnoj su cijeni. Njihovo značenje nadilazi razinu književne slave: Homer, Vergilije i Ciceron dio su panteona u dvorskoj palači cara Aleksandra Severa (222. – 235.), ako smijemo vjerovati njegovu životopisu u *Historia Augusta*.²¹ Prigodom ponovnog uspostavljanja škole u galskom Autunu krajem 3. stoljeća, nakon što je provincija dovedena na rub uništenja u barbarskim provalama i bunama, lokalni je pjesnik tetrarhu Konstanciju Kloru uputio prigodni panegirik u kojemu ga, među ostalim, hvali zato što »shvaća da umijeće lijepoga govora, što je isto što i umijeće dobra ponašanja, ovisi o stalnoj brizi njegova veličanstva; božanska inteligencija njegove vječne misli dopušta mu da prepozna književnost kao temelj sviju vrlina«.²² Pola stoljeća poslije, jedan proglas njegova unuka Konstancija II. uspoređuje klasičnu književnost s najvećom među svim vrlinama: *litteratura quae omnium virtutum maxima est*. Nakon što su dugo spavale zimski san, grčka i latinska poezija doživljavaju iznenađujući *revival* u književnoj kulturi kasne antike; već spomenuti Klaudijan jedan je od protagonista novoga poleta.²³ Ideal obrazovanog građanina u ovoj kasnoj fazi antičkoga svijeta jest život posvećen učenju i helenističkoj kulturi. Njega utjelovljuje *mousikos aner*, čovjek štovatelj i učenik Muza. Taj se ideal postupno oblikovao kroz dugo razdoblje mira (*pax Romana*), koji je omogućio kulturni procvat u vrijeme Antonina, znan kao Druga sofistika. Vidimo to na brojnim sarkofazima gdje se pokojnici daju prikazati kao učeni muškarci i žene, u pratnji filozofa i Muza, kao učitelji ili učenici. Takvi se sarkofazi broje na stotine i u cijelosti su istisnuli sarkofage s prikazima bitaka i vojne karijere pojedinca, karakterističnih za drugu polovicu 2. stoljeća. Nadgrobni mozaik iz Salone, na kojemu je preminuli Aurelije Aurelijan, dječak od devet godina, prikazan odjeven u filozofski palij i sa svitkom u ruci, pokazuje da je isti sadržaj prisutan i drugdje u »dekoru koji okružuje mrtvacu«, neovisno o godinama pokojnika. Obrazovanje je, možemo se složiti s Robertom Turcanom, »garancija bolje sudbine na drugome svijetu, poglavito kada je riječ o osobi preminuloj prije odrasle dobi«.²⁴ Motiv se javlja i na kršćanskim sarkofazima, gdje su Muze i filozofe zamijenili Dobri pastir i apostoli, sa svitkom Novoga Zakona u ruci. Naposljetku, sam je Krist postao vrhovni, istinski filozof, odnosno, profesor koji predsjedava kolegiju svojih učenika kao *comes primi ordinis*.²⁵

²⁰ »Glavni razlog: porezi«, lapidaran je Ramsay MacMullen (*Corruption and the Decline of Rome*, New Haven – London 1988., 44 i dalje).

²¹ *SHA*, XVIII, 29, 2 (*Historia Augusta*, prijevod Daniel Nečas Hraste, Zagreb 1994., 227). Stručnjaci se danas slažu da je *SHA* nastala u drugoj polovici / krajem 4. stoljeća i da je treba dovesti u vezu s tzv. »poganskom obnovom«.

²² *Pan. Lat.* IV, 8.

²³ Vidi A. Cameron, »Poetry and Literary Culture in Late Antiquity«, u: S. Swain i M. Edwards (ur.), *Approaching Late Antiquity*, Oxford 2004., 328.

²⁴ R. Turcan, *L'art romain*, Paris 1995., 197.

²⁵ Počasna titula koju bi zadobio profesor na sveučilištu u Konstantinopolu nakon dvadeset godina službe; usp. H. - I. Marrou, *op. cit.* (12), 118-119.

Muza i pjesnik (Vergilije?), bjelokost, o. 500.
(prema: F. Gerke, *Kasna antika i rano hrišćanstvo*)

Niti »carska mistika« nije potpuna bez ideala kulture: Julijan želi biti prihvaćen kao filozof, u čemu je uspješniji od svoga rođaka Konstancija, za kojega Amijan Marcellin kaže da se okušao u govorništvu i u pisanju stihova, ali da je za to bio slabo nadaren.²⁶ Panonac Valentinijan I., rodnom iz Vinkovaca (*Cibalae*), navodno je mrzio obrazovane ljude, pa ipak će sina Gracijana povjeriti već spomenutom pjesniku i retoričaru Auzoniju, smatrajući da će mu liberalno obrazova-

²⁶ *Amm. Marc.* XXI, 16, 5.

Tzv. »Plotinov sarkofag«, o. 260. – 270. (Foto: C. Faraglia, DAI ROM 35.1981 A)

nje (klasična kultura i studij intelektualnih disciplina) pomoći stvoriti »nepristrani sud o dobru i zlu«, što je vrlina neophodna za uspješnog vladara.²⁷ Nakon krize 3. stoljeća i niza neobrazovanih vojnika na carskome tronu, tijekom 4. stoljeća ponovno se nameće ideal »prosvijetljenog vladara«, svojstvena carevima antoninske dinastije, pa nam je lakše shvatiti zašto je upravo reljefe iz njihova doba Konstantin odabrao za ukras svoga slavoluka u Rimu iz 315. godine.²⁸

II.

Ideja Rima neodvojiva je od sudbine klasične civilizacije. Nema sumnje, obrazovanje se u kasnome Carstvu zasniva na klasičnoj kulturi, a pripadnost Rimu u isto se vrijeme poistovjećuje s pripadnošću helenističko-rimskoj civilizaciji. Helenizam (*hellenikos*) postaje sinonim za ukupnost te tradicije, a naziv »Heleni« zajednički nazivnik za sve koji pripadaju istoj civilizacijskoj obitelji. Čini se da naponi u tom smjeru datiraju s kraja 3. i početka 4. stoljeća i da ih treba pripisati poganskim filozofima koji traže načina da se odupru sve snažnijem utjecaju kršćanstva, pokušavajući stvoriti zajedničku frontu – i zajedničku platformu – protiv neprijatelja.²⁹ Postavlja se pitanje je li neočekivano snažna obnova latinske i

²⁷ *Ibid.* XXVII, 6, 10; XXX, 8, 10. Slično i Maksimin Mlađi, koji je bio dobro izobražen u latinskoj i grčkoj književnosti, premda mu je otac (Maksimin) bio nepismeni Tračanin (barbar); *SHA*, XIX, 27, 2-3.

²⁸ Hadrijan je častio sve učitelje i davao im bogatstva (*SHA*, I, 16, 8); Marko Aurelije je u carskome larariju štovao zlatne portrete svojih učitelja (*SHA*, IV, 3, 5).

²⁹ Tako neoplatoničar Jamblih; vidi G. Bowersock, »Paganism and Greek Culture«, *Hellenism in Late Antiquity*, Ann Arbor 1990., 10 i dalje.

Detalj dječjeg sarkofaga, sredina 2. stoljeća (prema: R. Turcan, *L'art romain*)

grčke poezije u 4. stoljeću svjesni rezultat takve strategije ili samo površinska pozlata kulture koja osjeća da joj dolazi kraj. Bez sumnje je to jedan od razloga zašto su kršćani nepovjerljivi prema klasičnoj kulturi: sv. Jeronim prepričava san u kojemu se pravda pred nebeskom porotom da nije sljedbenik Cicerona: *Christianus non Ciceronianus sum*. To govori vjerojatno najbolji poznavatelj latinskoga jezika u ovo doba. Što je tek mogao zaključiti prosječni kršćanin, već da treba izbjegavati đavolske knjige: *Ab omnibus igitur alienis et diabolicis scripturis fortiter te abstine!*³⁰

Može nam se stoga učiniti paradoksalnim da u doba o kojemu govorimo, pa sve do kraja antičke civilizacije, kršćanstvo ne pokušava rivalizirati s tradicionalnom klasičnom školom, ne stvara paralelni sustav obrazovanja i zadovoljava se religijskom podukom u okviru Crkve, na koju se nadovezuje obiteljski odgoj. Ako i upozorava na nepriličan sadržaj mitoloških priča, klasična škola ostaje temelj na kojoj su izgrađene karijere velikih kršćanskih učitelja. Sv. Ivan Zlatousti (o. 350. – 407.), biskup u Konstantinopolu i kršćanski pisac, pohađa tečajeve u Antiohiji kod slavnog retoričara Libanija, poganina, kao što je nekoć Origen (o. 185. – o. 253.) u Aleksandriji pohađao školu neoplatonista Amonija. Bazilije Veliki (o. 330. – 379.) za svoje nećake piše studiju o tome kako čitati poganske (svjetovne) autore. Kada se susreću s pričama o antičkim božanstvima, o njihovim preljubima i sa svime onime što može i mora izazvati odbojnost u kršćana, on poziva male kršćane da zatvore oči i uši – poput Odiseja u blizini sirena, kaže Bazilije – ali ne i

³⁰ *Didasc. Ap.* I, 6, 1-6.

Nadgrobní mozaik Aurelija Aurelijana, kraj 3. stoljeća (Arheološki muzej u Splitu)

da napuste školu.³¹ Moralni život kršćana odredit će nešto drugo, religijsko učenje i obiteljski odgoj, ali svi će steći isto znanje iz klasične kulture, ako ni zbog čega drugog, a ono zato da bi se s jednakim šansama mogli kandidirati za mjesto pisara ili za neku drugu funkciju u državnome aparatu. Kako bi motivirao svoga unuka na učenje, Auzonije mu pokazuje na vlastitom primjeru, ali i na primjeru drugih članova obitelji, da obrazovanje otvara vrata najvišim dužnostima u državi,³² Ivan Zlatousti opisuje ambiciozne roditelje u Antiohiji koji tjeraju djecu na proučavanje književnosti kako bi se uspjeli što više u carskoj službi.³³ Isto čini njegov suvremenik, poganin Libanije, također u Antiohiji. Augustinove *Ispovijesti* pokazuju nam karijeru mladog, ambicioznog učenika koji svoju budućnost vidi kao visoki činovnik Carstva, prije no što ga slučajni susret u vrtu odvede put služenja Bogu. Pred nama je divan primjer snage jedne duge i institucionalizirane kulturne tradicije i mudrosti crkvenih otaca koji znaju povući crtu između svjetovne škole i religijskoga nauka. Što nije dolično odrasloga kršćanina, tolerira se u slučaju učenika. Klasična je civilizacija poput hranjiva soka koji hrani ljude i institucije svoga doba, kaže Henri-Irénéé Marrou, govoreći o fenomenu kulturne osmoze.³⁴

Primjeri te osmoze su posvuda i obuhvaćaju jednako književnost i likovne umjetnosti, javni i privatni kontekst, stvarajući prostor susreta i dijaloga iz kojega

³¹ *Bas. Pros tous neous*, 4. Bazilije nije jedini; otprilike istovremeno čujemo i za Amfilohija, prijatelja još jednog velikog teologa Istočne crkve, Grgura Nazijanskog; vidi A. Cameron, *op. cit.* (23), 336.

³² *Aus. Ep.* XXII; on sam je bio konzul i pretorijanski prefekt, što su dvije najviše civilne dužnosti u hijerarhiji kasnoga Carstva. Vidi gore, 3-4.

³³ *Chrys. Adv. opp.* III, 12, 369 (PG 47); vidi H. - I. Marrou, *op. cit.* (12), 122-123.

³⁴ *Ibid.*, 134.

Reljef ranokršćanskog sarkofaga, posljednja četvrtina 4. stoljeća (Arheološki muzej u Splitu)

će izrasti kršćanska antika. To je puno više od »tihog dijaloga« ili »došaptavanja«, kako Edward Gibbon procjenjuje naslijeđe Rima.³⁵ Zapravo, riječ je o »ogromnoj količini kontinuiteta« i to je jedan od najzačudnijih aspekata revolucije koja je obilježila trijumf Crkve.³⁶ Oko 330. hispanski pjesnik Juvenko sastavlja prvi biblijski epski spjev, prilagođavajući sadržaj *Evandjelja* formi vergilijanskog stiha; rimska matrona Proba u svome *Centu* na isti način obrađuje *pia munera Christi*;³⁷ otac i sin Apollinar 362. godine pišu kršćansku grčku gramatiku i pretvaraju Peto-knjižje u pjesnički stih.³⁸ Premda ih moderna kritika često uzima na zub i proglašava ispraznim virtuoizima, njihovi suvremenici ne osjećaju nikakav »jaz između poganske forme i kršćanskog sadržaja«, ako je suditi po popularnosti njihova djela u kršćanskoj antici.³⁹ Ista je osmoza prisutna i u likovnim umjetnostima: naga Venera na srebrnoj toaletnoj škrinjici s Eskvilina u Rimu (druga polovica

³⁵ »A silent intercourse between the reign of Augustus and the times of Clovis and Charlemagne«; E. Gibbon, *op. cit.* (7), 37 (Bury, 4, 79-80).

³⁶ »A vast amount of continuity«; J. Pelikan, *The Excellent Empire. The Fall of Rome and the Triumph of the Church*, New York 1987., 12.

³⁷ Vidi E. R. Curtius, *op. cit.* (5), 464-465; također C. P. E. Springer, *The Gospel as Epic in Late Antiquity*, Leiden 1988., 53 i dalje.

³⁸ *Socr. H. E.* III, 16.

³⁹ »Razmetljivost virtuoza«; E. R. Curtius, *op. cit.* (5), 467. Istina, niti sv. Jeronim nije odveć cijenio pjesničke napore svojih suvremenika, »obudovljenih žena i brbljavih šarlatana« koji su umislili da su stručnjaci za Sveto pismo (*Ep.* LIII, 7).

4. stoljeća), utjelovljuje zemaljski ideal mlade rimske matrone koja je nedavno stupila u kršćanski brak; na podnom mozaiku jedne vile u Engleskoj Krist se pojavljuje zajedno s Dionizom i mitološkim junakom Belerofonom; u kalendaru iz 354. godine, koji kaligraf Filokal radi po narudžbi nepoznatog kršćanina, poganske i kršćanske svetkovine navedene su jedne uz druge, a ilustracije prikazuju isključivo božanstva poganskog panteona.⁴⁰

Slične primjere možemo nizati u nedogled. Ali, treba li im se čuditi kada u školama kršćanska djeca uče pisati i sricati slova kopirajući Homera, stih po stih, i ponavljajući dobro poznati repertoar antičkih mitova? U jednoj bilježnici iz 4. stoljeća, nađenoj u Egiptu, sve je tu: liste s imenima bogova i heroja, stoljećima stare izreke i mudrosti, gotovo kao u kakvoj helenističkoj bilježnici. Da je bilježnica ipak pripadala malome kršćaninu, pokazuju blagoslov na prvom foliju i križ pažljivo ucrtan na početku svake stranice, uz koji bi učenik vjerojatno još izgovorio kratku molitvu.⁴¹ Minijaturni križ, urezan u granitni stup u unutrašnjosti Dioklecijanova mauzoleja (*templum Iovis*) koji je gotovo nepromijenjen preuzeo ulogu splitske katedrale sv. Dujma, primjer je istog fenomena. Bez obzira na ideološke sukobe i povremene izljeve nasilja prema poganskome kultu, bez obzira na radikalno naslijeđe jednog Tertulijana (*Quid Athenae Hierosolymis...*), kršćanstvo se tijekom 4. stoljeća nastoji nametnuti kao dodatna vrijednost, kruna helenističko-rimske civilizacije. Za kršćane, to je plod Božjega plana koji Euzebi je Cezarejski strpljivo rekonstruirao u svojoj *Povijesti Crkve*. Čak je i neumoljivi, kršćanstvu neskloni Edward Gibbon morao ustvrditi da je iz umirućega Carstva rođena »kršćanska republika«, obogaćena »neizmjenjnim darovima« antičke civilizacije. Na toj su podlozi s vremenom nastale nacije moderne Europe. Te vrijednosti, bio je uvjeren Gibbon, ne smiju nikada biti izgubljene.⁴² Danas, više no ikad, potrebna nam je mudrost da to sjajno naslijeđe ugradimo u obrazovanje za budućnost.

⁴⁰ Za te i druge primjere, vidi D. Milinović, *Nova post vetera coepit. Ikonografija prve kršćanske umjetnosti*, Zagreb 2016., 348 i dalje.

⁴¹ H. - I. Marrou, *op. cit.* (12), 127 i dalje.

⁴² E. Gibbon, *op. cit.* (7), 38 (4, 167-169).

QUID ATHENAE HIEROSOLYMIS...
CLASSICAL EDUCATION AND THE 'CHRISTIAN REPUBLIC'

Dino Milinović

While responding to the call for contribution to the volume of *Prilozi povijesti u Dalmaciji* consecrated to our eminent and honorable colleague, academic Nenad Cambi, I wish to step aside from the usual topics of classical and late antique archaeology and art history to consider the fate of classical education at the time when Christianity progressively came to dominate Roman society during the Late Empire. The reasons for choosing this topic is related to well-known interests of academic Cambi in the field of classical history, but also his continuing efforts in promoting the considerable humanistic literary heritage in Split and Dalmatia, in particular his involvement with *Marulianum*, the research center devoted to the work and life of the great renaissance poet Marko Marulić, known as the 'father of Croatian literature'. The Christian 'revolution', as it was seen by Edward Gibbon, who painted a bleak picture of the process which transformed Roman Empire in the centuries following Constantine, had to find ways to deal with classical culture and education, which was considered to be the condition for belonging to the precious realm of *hellenistisch-römische* civilization, a bulwark against the sea of barbarians surrounding the ancient world of Greece and Rome. The ideal of education, in particular the knowledge of classical literature (*litteratura quae omnium virtutum maxima est*) led to the phenomenon of *mousikos aner*, an ideal which came to dominate the self-perception of men and women in the Late Empire, as manifested in contemporary images (*Repräsentationsbilder*), particularly in funerary art. For a considerable length of time, Christian elites did not have a uniform viewpoint on this issue. It varied from outright rejection (Tertullian), to secret admiration (as in Jerome's dream). Eventually, the continuity of classical culture, assured by the institution of municipal schools and the university founded by Theodosius II in Constantinople, the importance of which was recognized by the generation of great theologians (Basil the Great, Gregory of Nazianz, Augustine), assured the transmission of a large part of classical knowledge in Christian Europe. This served as fertile ground for renaissance movements during the Middle Ages (Carolingian, Ottonian), leading to the great blossoming of classically oriented humanistic research during the Renaissance, which helped shape modern Europe. Instead of Gibbon's 'revolution', we should be speaking of the 'Christian Republic', as envisaged by Desiderius Erasmus, worthy successor to Saint Jerome.